

Мотив міста: художній час у мемуарній літературі

Л. М. Джигун

Хмельницька національний університет
Corresponding author. E-mail: dlm.757678@gmail.com

Paper received 01.02.19; Accepted for publication 05.02.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-191VII57-04>

Анотація. Схарактеризовано художній час в небелетристичній літературі, що функціонує на всіх рівнях системи мемуарної творчості письменників українського зарубіжжя, набуває функції, що розкриває смислові компоненти, уможливорює письменникові модифікувати часопросторові координати, розширювати часові межі чи звужувати їх, ущільнювати, розмикати, замикати, символізувати колокруг часу, персоніфікувати, метафоризувати, уповільнювати чи прискорювати хвилини, години, дні, роки. Мемуарна невігадана проза атрибує яскраво виражений суб'єктивний мотив, літератор звертається до своєї пам'яті, затим зображує на папері ретроспективну картину довкілля. Спогадова діаспорна література відтворює органічну єдність людини зі світом, оточенням і дає відповідь на ті питання, які мало вивчені, незадокументовані. Безперервна структурованість тексту уможливорює виявити думку автора відповідно до його життєвого ритму, досвіду, схопленого важливого моменту, цікавого для науки, історії, майбутнього покоління. Кожен автор працює в триєдності «письменник–текст–читач», а отже, прагне чітко дотримуватися зовнішнього порядку, що автоматично переноситься на сторінки нефікційної прози.

Ключові слова: проза, діаспора, жанр, автор, мемуари, час і простір.

Вступ. В українській і зарубіжній літературі образ міста привертав увагу багатьох письменників. Місто, як час і простір перебування людини, змодельовано голосом наратора, виступає своєрідним організмом, в якому вирує життя, суєта чи притишеність гамору, ритму рівно такого, що притаманний мешканцям. Тобто, місто співзвучне людським емоціям. З приводу останнього В. Топоров зауважив, що «міський текст – це те, що місто говорить само про себе неофіційно, неголосно, не заради якихось амбіцій, а просто в силу того, що місто і люди міста вважали природним висловити в слові свої думки і почуття, свою пам'ять і бажання, свої потреби і свої оцінки ...» [9, с. 76]. Мотив міста співіснує у часі і просторі. Часопростір в художньому обрамленні постійно «присутній» на сторінках мемуарів, він змальований у структурному континуумі наче акварельними фарбами. Місто увиразнює топос простору, обмеженого рамками зорення. Однак простір може то розширюватися, то звужуватись. Мотив міста вбирає у себе час і простір, символізуючи такі критерії як рух у просторі і часі, водночас репрезентує пошук особистістю сенсу, себе на життєвому шляху оновлення. Динаміка оповіді завдяки часу і простору розширюється, а сугестивні маркери відвертають увагу наратора від реальних подій, провокують до осмислення пережитого з тим, аби здобути кращого майбутнього.

Короткий огляд публікацій за темою. Нині, коли глобалізаційний процес концентрується в постіндустріальному світі більшої частини інтелектуального і технологічного потенціалу людства, значно розширились можливості до міжкультурних зв'язків, безпосереднього спілкування з іншими народами. Видається, інтерес до мемуарів останнім часом зростає не лише в науці про літературу, а й в інших гуманітарних галузях знань (антропология, історія, соціология, психология тощо). Слушною є думка В. Пустовіт, яка зацентровує увагу на сучасному розвитку глобалізації у поєднанні з осягненням історичного минулого. Після здобуття Україною незалежності проблемно-тематичні та жанрово-стильові особливості мемуарної прози розглядали А. Галич, О. Галич, А. Ільків, Т.

Космеда, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, Г. Мазоха, В. Мацько, Я. Нагорний, В. Пустовіт, О. Рарицький, Т. Черкашина та інші. Водночас зауважимо, що мемуарна література еміграційних письменників досі не здобулася на комплексне дослідження, зокрема й зображення мотивів міста у часопросторовому континуумі.

Мета статті – проаналізувати мотив міста, задекларований у нефікційній літературі письменниками української діаспори, розкрити поетику художнього часу і простору в аспекті змодельованих урбаністичних мотивів.

Матеріали й методи. Для дослідження ми обрали літературу non-fiction, в якій увиразнено образ міста і творчий підхід до його творення у часі і просторі. Для цього вдалися до використання філологічного методу дослідження, який сприяє вивченню тексту, його опису, коментуванню, узагальненню проаналізованого матеріалу та його концептуалізації, а також – розкриття проблем поетики, стилю, тропіки, структури, мотивів мемуарного тексту. У статті використано культурно-історичний метод, який уможливорює проаналізувати своєрідність епохи ХХ ст., специфіку культурного оточення, громадської позиції та світогляду автора спогадів. Застосування такого методу, зокрема аналізу соціально-політичних умов, подій, сприяє глибшому розкриттю світогляду письменників, формуванню їхньої особистісної концепції внутрішньої культури.

Результати дослідження. Кожен письменник може дозвано сказати про місто, а може висловитися найдавнішою риторичною фігурою античності – періодом. Така організована синтаксична будова тексту вирізняється повнотою і динамізмом змісту з елементами образності, асоціативних зв'язків, суб'єктивним судженням оповідача. Прикладом означеного тексту є лист (10.11.1992) О. Мак, адресований редакції газети «Кам'янець-Подільський вісник». Письменниця 1913 р. народилася в місті Кам'янець-Подільський, тут минули її шкільні роки і юність. Із проголошенням незалежності України авторка, яка мешкала в Торонто (Канада), через газету прагнула нагадати про себе з

надією, мовляв, «було б для мене великим святом, коли б серед вас обізвався до мене хтось знайомий» [7, с. 271]. Далі, звертаючись до читачів і застосовуючи риторичну фігуру (період), розповідає про довоєнне місто, що залишило слід у її пам'яті: «Знаєте, що таке ДОПР? Знаєте, де він знаходився? А про аресний дім знаєте? Ледве чи знаєте. А воно все було на північному, якщо вже і я не помилюся, краю міста, по правій, де вже закінчувалася Старопоштова, а потім їм. Вугіша, а потім дідько знає, яка вулиця. Вона йшла далі, майже паралельно до Шатавського шосе, у напрямі на Стінки. Вони ще існують? Ну от, по правому менша тюрма, далі – більша тюрма. А по лівому боці – кладовища: спочатку бідне, заросле диким хмелем, православне, а в сусідстві – упорядковане, засаджене високими деревами, з висипаними гравієм доріжками – католицьке. На обидвох кладовищах були чудові мармурові пам'ятники і надгробні плити, також або з мармуру, або з граніту. Чорні, білі, сірі, цеглясті, рожеві, які хочете. На одній такій великій чорній плиті, під якою покоївся славний «лекаж і гісторик» Ролле, я свого часу романсувала з моїм нареченим. Мрамур і граніт вивезли на облицовку московського метро, а могили втрамбували і зробили на тому місці військовий гіподром. Але, як і кожне будівництво, включно з чорнобильськими реакторами, під геніальним керівництвом комуністичної партії, робилося по-партацькому, той гіподром не був винятком: не врахували будівничі, що земля над могилами буде осідати і на площі скоро виробляться ями, замасковані тоненькою верствою ґрунту. Коні почали ламати ноги. Гіподром закрили, дрібніших будівничих перестріляли за шкідництво, а головних, правдоподібно, нагородили. Багато пам'ятаю і багато можу вам сповістити такого, чого вже ніхто не знає і ніхто не записав. А шкода» [7, с. 272-273].

Авторка спогадів на схилі літ крізь морально-ціннісні орієнтири намагається передати молодшому поколінню образ Кам'янця-Подільського, який не загубився на шляхах і роздоріжжях, але передає його з історичної відстані, історичного часу. Важливо, що О. Мак у такий спосіб й моделює психологічний автопортрет, який зовні наче не споглядається, не видимий для читача, однак його оприявлено у жанровій структурі тексту. Жінка не схвалює антигуманні дії більшовицької влади, яка принесла в її рідне місто хаос, неспокій і руїну.

Мисленнево, у подумках створюється імпресіоністична автопроєкція, в якій прочитується іронія про революцію 1917 року, назви вулиць міста за радянської доби, її «романсування» й водночас – розчарування й усвідомлення безпомічності, жаль за втраченим часом і рідним містом. Манера оповіді нагадує ліричну мініатюру, наче імпресіоністичний згусток почуттів, настроїв наратора, який намагається поверненням у ретроспекцію упізнати себе в молодих літах. Означений стилістичний прийом – саморефлексія – то нотатки миттєвих емоцій, настрою, екзистенційного «вибуху», що підсилює смислотвірний автопортрет.

Засобами риторичної фігури О. Мак розкриває для читачів, молодого підростаючого покоління вектор устремління, життєвих орієнтирів, спроектованих на милосердя, гуманістичні цінності, демократичний

розвиток суспільства, засуджуючи водночас авторитарний стиль керівництва державою, колективом, що призводить до ущемлення прав і свободи кожної людини. Переконаємось, що жанроформа у діахронній проєкції постулює параметри крізь моделювання письменницею урбаністичних мотивів, вживлених у жанрову специфіку спогадів, їхні ознаки, присутні орієнтири. Означені параметри найбільш помітні в адекватному втіленні авторської концепції самоусвідомлення: «Я»-его прочитується новими обставинами, новим віянням часу, бо коли Україна здобула незалежність, лише тоді письменниця вирішила поділитись із читачами пережитим і вистражаним. У спогадах авторка звертається до колористичного маркера («мармурові пам'ятники і надгробні плити, також або з мармуру, або з граніту. Чорні, білі, сірі, цеглясті, рожеві, які хочете»). «Уживлені» кольоративи – це лексичні засоби психологізації тексту. Міський цвинтар і колористика – емоційно негативний образ, що на асоціативному рівні посилюється поєднанням зорових відчуттів, і неприємних проявів внутрішнього стану, ірраціонального відчуття людини (антитезна: страх покинути земне життя). Передача читачам емоційно-почуттєвого спектру розкриває саморефлексійну матрицю автора, який, зважаючи на жанр, уособлюється, упритул зближається з наратором.

Письменниці дуже хотілося побачити на власні очі, що ж змінилося у її рідному місті за півстолітнє перебування в еміграції. Коли 1993 р. вперше і востаннє вісімдесятилітня О. Мак (Петрова) відвідала Україну, то в листі (8.10.1993) до В. Мацька зізналась, що жалюче про коротке перебування в Кам'янці-Подільському, «а все ж «моя» колишня «семилітка» стоїть! Обшарпана, постаріла, змінена всередині, але стоїть. Ні ДОПРу, ні аресного дому нема, кладовищ також нема, але будинок колишнього Інституту для благородних девиць – також стоїть. І Пушкінський дім, і ІНО, і ще дещо. Я пізнала» [279, с. 267]. Образ міста, перелік його архітектурних ансамблів розглядаємо не як словесне захоплення письменницею від подорожі, а як глибоке заповнення екзистенційного вакууму, висловленого в естетично обрамленому художньо-стилістичному континуумі: зустріч із містом, його архітектурними спорудами нагадало літній письменниці барвінково-романтичні молоді роки, знайомі стежечки-доріжки, близьких людей, які проводжали її з малими дітьми у далекий світ. Перед нею відкривався простір невідомого, але сила волі перемогла завдяки мотивації – відбутися у вільному світі.

Образ Кам'янця-Подільського залишив глибокий слід в душі літературознавця Л. Білецького, який зустрівся з містом 1 вересня 1918 року: «До того в Кам'янці я ніколи не був, але від багатьох чув про Кам'янець як про гарне своє розполого місто. В неділю 1-го вересня я виїхав на Новий План міста (мікрорайон.– Л.Д.) і їхав по вулиці Т. Шевченка до помешкання професора Бучинського, в якого, на просьбу професора Огієнка, я мав перебути до того часу, аж поки не знайду постійного помешкання. Коли в'їздив від залізничної станції на Новий План міста, передо мною відкрився старий Кам'янець, який своєю скупченістю старих давніх будинків, більшою кількістю куполів собору, костела і турецького мінарету,

єдиного останку від перебування в Кам'янці турків, зробив на мене дуже гарне враження. Я ще не бачив на пряму річки Смотрича, я не звернув увагу на те, що Старе місто стоїть якось окремо від Нового Плану, зі всіх боків окружене зеленим бульваром» [1, с. 126].

Образ міста завжди приваблював письменників, як місце перебування людини, як історичне осердя розвитку цивілізації. Антропоцентричні компоненти тісно пов'язані із законами природи, хоча існує певна відмінність між природою і світом людини. Якщо у природі все гармонійне, то людська натура схильна до дисгармонії, бездумно використовуючи її багатства задля матеріального збагачення. Тобто закони природи незмінні, людські – схильні до мінливого налаштування. Фактично людина стоїть в опозиції до природи. Водночас місто розкриває передові досягнення науки і техніки, увиразнює на практиці творчі надбання, творчі здібності скульпторів, архітекторів, дизайнерів, інженерів, будівельників, врешті-решт мислителів – раціональний розум людини, яка завжди була і є точкою відліку, осердям форми досконалості, вишуканої краси і мудрості. Саме людина створює матеріальні блага. Уся краса і сила досконалості людини зафіксована в панорамі древнього міста, що відкрилась перед зором Л. Білецького-оповідача. Все це залишили нам нащадки у спадщину: співвідношення конструкцій і простору. І кожен тип будівлі виконує функцію у практичному і технічному плані. У поєднанні функціональності і мистецтва отримуємо красу, ключ який змушує людство постійно розвиватися. Сюжетна лінія, як система подій, розпрозорюється через психоаналітичну оповідну матрицю, в якій прочитуємо чергування подій із теперішнього життя автора періоду національно-визвольних змагань.

Австрійський письменник Йозеф Рот (народився і виріс у Бродах. – Л.Д.), пишучи спогади «Мандрівка по Галичині», розкриває образ Лемберга (німецька назва м. Львів. – Л.Д.), у спрощеному й негативному наświetленні. Він описав місто таким, яким бачив на початку ХХ століття: «Вулиці, майдани, будинки, до яких можна приклеїти епітет «шляхетні» і яким доводиться ховати в собі громадські установи, до яких ведуть високі сходи, – всі вони опростились. Спрощення розм'якшує строгу форму. Пом'якшення класичної форми перетворюється в безладдя, у руйнівну млявість, самовбивчу плутанину. Законів – тьма. Їх порушення – найвищий закон, хоча й неописаний. Давня австрійська «рутина» знаходить своє адекватне продовження у млявості – слов'янській рисі, що супроводить меланхолію» [8]. До позитивного моделювання міста в структурі нефікційної прози Й. Рота можна віднести його філософську квінтесенцію з метафоричним наповненням: «Міста мають безліч облич, силу примх, тисячу напрямків, розмаїття цілей, страшні таємниці, кумедні секрети. Міста багато приховують і багато відкривають, кожне з них – то цілісність, кожне – багатогранність, кожному відпущено часу більше, ніж журналістові, аніж людині, аніж групі, аніж нації. Міста переживають народи, що їм вони завдячують своїм існуванням, і мови, що ними розмовляли будівничі» [8]. У мемуарній прозі образ міста має і схожість і відмінність. Місто має полярні долі, як і людина. Антитетичний світ народжується з-

під пера спогадовця, який моделює текст відповідно до задуму і внутрішньої світобудови.

Поетика художнього зображення міста увиразнює типові функції, які мають характерні особливості: 1) топос міста допомагає більш реально зобразити сучасну письменникові дійсність, доквітля. Відвідавши 2013 р. Київ, В. Вовк описує панораму сучасної столиці України: «Ми їхали вздовж Дніпра, забарикованого новими спорудами і майданчиком для вертольоту Президента, бачили нові ансамблі шикарних приміщень для уряду на Володимирській Гірці... На Подолі, на головній вулиці з крамницями прерізних чужинецьких назв, не знайдеш української. Уряд постійно забирає собі на приватну власність загальне добро: землю, береги річок і озер, полонини, ліси...» [3, с. 46]; 2) образ міста виступає одним із мотивів дії мемуариста. Леся Богуславець (Олександра Ткач) приїхала в Радянський Союз туристом, отже, її мотивація – побачити на власні очі міста Хабаровськ, Самарканд, Бухару та інші. Занотувала захоплення Регістаном: «Це площа, де колись відбувався базар. Оточена вона чудовими мечетями, школами-медресе. Все збудоване за астронома-короля. Декоративні колони, куполи, стіни прикрашені мозаїкою зеленкувато-блакитного кольору. Золотом виведені різні літери, лінії, зірки. Вражає гармонійністю і красою» [2, с. 49]; 3) у мемуарній літературі репрезентовано метагеографію, геопоетику міста, що за визначенням Д. Зам'ятіна, постулює концептуальні параметри у вигляді «конструювання, розробки специфічних ментально-географічних просторів, у структурі яких головні ролі належать знакам і символам певного міста, а також просторовим уявленням про нього» [5, с. 214]. 4) вплив образу міста на почуття, настрої, помисли, вчинки реальних персонажів. О. Гай-Головка пригадує Київ початку 30-х років ХХ століття, коли «йшов і йшов Великою Володимирською й незабаром зупинився. Ліворуч від мене тягнувся розбуджений парк, а з правого – університет. Я йшов до нього. Фактично до університетської бібліотеки... будинок був довгий, двоповерховий, посередині з вісьмома свічкоподібними колонами. Своєю веселою формою він заспокоював вас, але в той же час драгував червоним облупленим кольором» [4, с. 52]; 5) образ міста відкриває фон, де розгортаються події, описані наратором. О. Гай-Головка переповідає про події Харкова, що їх сколихнула трагедія М. Хвильового [4, с. 17]. Предметно-просторова складова урбаністичної картини увиразнює реалії Харкова початку 30-х років минулого століття – це звичайний побут горожан, навчання, відпочинок, транспорт і зв'язок, маршрут пересування; 6) образ міста сприймається як маркер, символ конкретного простору. В спогадах Н. Королевої «Без коріння» таким маркером Києва виступає Видубицький монастир, Києво-Печерська лавра. Опис споруд підсилюється колоративними мазками, епітетами: «Повелась і прогулька до Видубицького монастиря. Кобальтосиній монастирські бані із золотими зорями серед ситої зелені садів над гнідо-рожевими кручами, що схилились до Дніпра. Але тут уже не було тих чарівних Лаврських відгуків сивої давнини і зворушливо-свіжих старезних легенд та старовинної закраски і теперішнього буденного чернечого життя» [6, с. 189];

7) поетика міста як зорова фактографічна пам'ятка минулих епох. Відтворена картина древнього Києва запам'яталась Н. Королевій на початку ХХ століття під час навчання в тамтешньому Інституті шляхетних дівчат (рос.: благородних девиц. – Л.Д.). У тексті прочитується метанаративна стратегія, виражена поєднанням оціночного мовного компоненту із елементами опису та художнім моделюванням образу міста – характерна ознака наративного повістування.

Висновки. У результаті дослідження доведено, що поетика художнього зображення мотиву міста увиразняє типові функції, які мають характерні особливос-

ті: 1) топос міста допомагає більш реальніше зобразити сучасну письменникові дійсність, довілля у часі і просторі; 2) образ міста виступає одним із мотивів дії мемуариста; 3) у мемуарній літературі репрезентовано метагеографію, геопоетику міста, що розкриває концептуальні параметри у вигляді будови географічних просторів; 4) вплив образу міста на почуття, настрої, помисли, вчинки реальних персонажів; 5) образ міста відкриває фон, де розгортаються події у часопросторовій площині; 7) поетика міста – зорова фактографічна пам'ятка минулих епох, зображена у звуженому чи розширеному часі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917-1926 рр.). Кам'янець-Подільський: «Медобори- 2006», 2013. 239 с.
2. Богуславец Л. Від Находки до Чернівців : враження з подорожі. Мельборн : Байда, 1988. 190 с.
3. Вовк В. Човен на обрії (спогади 2010–2013). Ріо-де-Жанейро; Київ; Львів: В-во «БаК», 2014. 136 с.
4. Гай-Головко О. Смертельною дорогою. Т.2. Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1983. 205 с.
5. Замятин Д. Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства. Москва.: АГРАФ, 2004. 512 с.
6. Королева Н. Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas? /

- повість, роман, новели, оповідання, спогади. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. 672 с.
7. Мацько В. Епістолярний материк. Хмельницький ФОП Цюпак А.А., 2018. 448 с.
8. Рот Йозеф. Мандрівка по Галичині. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/roth2.htm> (дата звернення: 11.05.2018).
9. Топоров В.Н. О структуре романа Достоевского в связи с архаическими схемами мифологического мышления. Москва: Гослитиздат, 1973. 148 с.

REFERENCES

1. Bilec'kii L. T. Moї spomini (1917-1926 rr.). Kam'yanec'-Podil's'kii: «Medobori- 2006», 2013. 239 s.
2. Boguslavac' L. Vid Nahodki do CHernivciv : vrajennya z podoroji. Mel'born : Baida, 1988. 190 s.
3. Vovk V. CHoven na obriyu (spogadi 2010–2013). Rio-de-Janeiro; Kiїv; L'viv: V-vo «BaK», 2014. 136 s.
4. Gai-Golovko O. Smertel'noyu dorogoyu. T.2. Vinnipeg: Vidavnicha spilka «Trizub», 1983. 205 s.
5. Zamyatin D. N. Metageografiya: Prostranstvo obrazov i obrazy prostranstva. Moskva.: AGRAF, 2004. 512 s.

6. Koroleva N. Bez korinnya. Vo dni oni. Quid est Veritas? / povist', roman, noveli, opovidannya, spogadi. Drogobich: Vidavnicha firma «Vidrodjennya», 2007. 672 s.
7. Mac'ko V. Epistoljarnii materik. Hmel'nic'kii FOP Cyupak A.A., 2018. 448 s.
8. Rot Iozef. Mandrivka po Galichini. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/roth2.htm> (data zvernennya: 11.05.2018).
9. Toporov V.N. O strukture romana Dostoevskogo v svyazi s arhaicheskimi shemami mifologicheskogo myshleniya. Moskva: Goslitizdat, 1973. 148 s.

The Motive of the City: Artistic Time in Memoir Literature

L. M. Dzhyhun

Abstract. The artistic time in non-fictional literature has been characterized, which functions at all levels of the system of memoir creativity of the writers of Ukrainian diaspora, it gets the form of emotion-generating function, makes it possible for the writer to modify time-spatial coordinates, to extend time bounds or narrow them, consolidate, unlock, lock, symbolize the run of time, personify, metaphorize, slow down or accelerate minutes, hours, days, years. Memoir non-fiction prose is attributed by a pronounced subjective motive, the writer turns to his memory, and then portrays a retrospective picture of the environment on paper. Recollection of the diaspora literature reproduces the organic unity of a man with the world, the environment and gives answers to those questions that were not fully studied, undocumented. Continuous structuring of the text allows us to reveal the author's opinion in accordance with his life cycle, experience, captured important moment, which is interesting for science, history, future generation. A clear layout of life also dictates the chronicler-memoirist the harmonious compositional scheme. Each author works in a trinity “writer–text–reader”, and, therefore, seeks to adhere to the external order, which is automatically transferred to the pages of non-fiction prose.

Keywords: prose, diaspora, genre, author, memoirs, time and space.